

Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd Mesnevisi'nde Fiiller

Osman YILDIZ*

ÖZET

Türkiye Türkçesinin tarihi şekli olan Eski Anadolu Türkçesi, Türk dünyasının en büyük grubunu oluşturan Oğuzların da bilinen en eski yazı dilidir. Başta Türkiye Türkçesi olmak üzere, Türk dilinin birçok problemleri konusunun aydınlatılabilmesi için Eski Anadolu Türkçesinin ayrıntıları ile bilinmesi gereklidir. Bu doğrultuda ilgili devreye ait eserlerin hemen her gramer konusunda titizlikle işlenmesi son derece önemlidir. İşte bu düşünceden hareketle biz, bu çalışmamızda Eski Anadolu Türkçesinin en eski şairlerinden Şeyyâd Hamza'nın Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd adlı mesnevisinde geçen fiilleri ele aldık. Manzume, gerek fiiller gerekse diğer gramer öğeleri bakımından Eski Anadolu Türkçesinin bütün karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.

***Anahtar kelimeler** :Eski Anadolu Türkçesi, Şeyyâd Hamza, Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd mesnevisi, fiiller*

Başta Türkiye Türkçesi olmak üzere, Türk dilinin pek çok sahasının aydınlatılabilmesi için Eski Anadolu Türkçesinin ayrıntıları ile bilinmesi gereklidir. Bu hedefin gerçekleşmesi için de ilgili devreye ait eserlerin hemen her gramer konusunda titizlikle işlenmesi büyük bir önem arz etmektedir. İşte bu amaçla biz, incelememizde Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem (Selçuklu Türkçesi) şairlerinden Şeyyâd Hamza¹ (13?-14. asır)'nın Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd (=DSM) adlı mesnevisinde kullanılan fiilleri ele aldık.

Manzume, Gazneli Devletinin en meşhur hükümdarı Gazneli Mahmûd ile bir derviş arasında geçen karşılıklı konuşmayı konu

* Doç. Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Şeyyâd Hamza'nın hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk.

Osman Yıldız, *Şeyyâd Hamza, Yûsuf u Zelîhâ (Destân-ı Yûsuf), Giriş-Inceleme-Metin-Dizinler*; Akçağ Yay., Ankara 2008, s.37-65

edinmektedir. 79 beyit tutarındaki bu küçük mesnevisinde, diğer şiirlerinde olduğu gibi, dünyanın faniliğini vurgulamaya çalışan Şeyyâd Hamza, kudretli bir hükümdar olan Gazneli Mahmûd ile yoksul dervîşi, yani madde ile manayı karşılaştırarak, nefsine hükmetmesini bilen dervîşin varlık ve ihtişam içinde olan sultandan üstün olduğunu vurgulamıştır.

Münazara ve nasihatname türünden sayılabilecek eser, klasik mesnevi tertibine uygun olarak vücuda getirilmiştir. Tam adı *Hazâ Dâsitân-ı Sultân Mahmûd* olan mesnevi, harekeli bir nesih hattıyla ve aruzun remel bahrinin *fâilâtun fâilâtun fâilün* vezni ile yazılmıştır. DSM'nin bilinen tek nüshası, Raif Yelkenci'nin özel kütüphanesindeki yazma bir mecmuada kayıtlı olup, üç yapraktan ibarettir. Eser, Sadettin Buluç tarafından çeviriyazılı metin, sözlük ve tıpkıbasım hâlinde yayımlanmıştır². Bu araştırmacının verdiği bilgiye göre, DSM'nin telif ve istinsah tarihleri kesin olarak belli değildir; ancak istinsahı, tahminen asgari 16. asrın 2. yarısında olmalıdır³.

Her ne kadar, eldeki mevcut nüsha, telifinden çok sonraları teşekkül etmiş ise de aşağıda inceleme bölümünde görüleceği üzere, eserin dil özellikleri, tamamen Eski Anadolu Türkçesi karakteri taşımaktadır.

Eski Batı Türkçesinin bu değerli edebi yadigârında kullanılan fiiller, burada;

1. Yapıları (basit, türemiş ve birleşik fiiller)

2. Çekimli (şahıs ekleri, fiil çekiminde şekil ve zaman ekleri; fiillerin iki kipli çekimi ve soru eki) ve çekimsiz şekilleri (sıfat-fiil ve zarf-fiiller)

bakımlarından fonksiyonlarıyla birlikte işlenecektir.

1. YAPILARI BAKIMINDAN FİİLLER

1.1. Basit Fiiller (simple verb)

1.1.a. Ünlü+ünsüz:

ac- “acıkmak” (64), aç- (1), aḡ- “hatırlamak, aklına getirmek” (57), iç- (53), in- (67), it- “etmek, yapmak” (50), ol- (15, 16, 24, 28, 46, 53, 74, 79), öl- (75, 76), ur- “vurmak” (59), üş- “üşüşmek” (44, 47)

1.1.b. Ünsüz+ünlü:

di- “demek”(11, 13, 17, 28, 38, 39, 42, 45), yi- “yemek” (23, 33, 42, 43, 45, 46, 53)

1.1.c. Ünlü+ünsüz+ünsüz:

art- (26)

² Bk. Sadettin Buluç, “Şeyyâd Hamza'nın bilinmeyen bir mesnevîsi”, *TM*, XV(1968), s. 247-257.

³ Bk. Sadettin Buluç, *agm.*, s. 248.

1.1.ç. Ünsüz+ünlü+iünsüz:

bağ- (33, 44, 55), bil- (21, 42, 71), bin- (10, 27, 58, 60, 61, 62, 67), bul- (64), geç- (1, 65), gel- (3, 11, 21, 22, 24, 28, 32, 48, 56), gey- “giymek” (23), gez- (61), gül- (39, 75, 76), kaç- (65), kıl- (21), sev- (9, 18, 20, 35, 36), тұr- “durmak” (26), тұt- (2, 6), var- “gitmek” (49), vir- “vermek” (13, 18, 19, 22, 35, 36), yat- (32), yit- “erişmek, ulaşmak” (32)

1.1.d. Ünsüz+ünlü+iünsüz+ünlü+iünsüz:

buyur⁴- (51).

1.2. Türemiş Fiiller (derived)

1.2.1. İsimden türemiş fiiller

1.2.1.a. +A-:

İsimlerden “yapma” bildiren geçişli fiiller türetmiştir: (bediz “resim, süs”+e- >>) bize- “süslemek, donatmak, tezyin etmek” (43), (til+e- >) dil+e- (19, 35), dil+e-K+ (36), dil+e-n- (19, 34).

İsimlerden “olma” bildiren geçişsiz fiiller türetmiştir: (bod “boy”+a->) boy+a-n*- “uzanmak” (5), kaç+a⁵- (52), (ogur “zaman, vakit”+a- >>) uğra- (11), uz+a-t- (78).

1.2.1.b. +i-:

Tek örneği vardır. Burada ekle kök kaynaşarak ayrılmaz duruma gelmiştir. İsimden “olma” bildiren fiil türetmiştir: çür+i-⁶ “çürümek” (46).

1.2.1.c. +et-:

İsimden fiil türeten +A- ekiyle fiilden fiil türeten -t- ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. Kaynaşma dolayısıyla -t- ekinin işlevi körelmiştir. Eserdeki tek örneğinde ek, “yapma” bildiren geçişli fiil türetmiştir: göz+et- (78).

1.2.1.ç. +(t)r-:

Metindeki tek örnekte kökle kaynaşmış olan ek, ses yansımali tek heceli isimden “yapma” bildiren fiil türetmiştir: (çağı “gürültü”) →

⁴ İ. Z. Eyuboğlu, Anadolu Türkçesinde *görevlendirmek, işe koşmak, yönlendirmek, ödev vermek, yükümlülük altına sokmak, bağımlı kılmak* gibi anlamları karşılayan bir ‘buy-’ fiilinden bahsetmektedir. Bk. İ. Z. Eyuboğlu, *Türkçe Kökler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 51. Bu araştırmacının ifade ettiği ‘buy-’ ile ‘buyur-’ fiili, anlamca örtüşmekle birlikte, Mecdut Mansuroğlu’ nun da belirttiği gibi, ‘buyur-’ fiili, etimologlarca tek heceli bir kök yapısına indirgenememektedir. Bk. Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Veleddin Türkçe Manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1958, s. 98.

⁵ Bk. Mecdut Mansuroğlu, *age.*, s. 97. Aynı kelimedeki fiil yapma ekini, Clauson fiilden fiil yapma eki olarak göstermiştir. Bu fiil gövdesi için bk. S. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London, 1972, s. 678.

⁶ Bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1986, s. 211.

çağı+r- (24, 54). Dilimizde aynı ekle türemiş *aksır-*, *anır-*, *bağır-*, *çağır-*, *hapşır-*, *ısr-*, *köpür-*, *öğür-*, *üfür-* vb. fiillerde de aynı ekin kullanılmış olduğunu görüyoruz⁷.

1.2.1.d. +IA-:

Eski Türkçeden beri bütün lehçe ve şivelerde canlı ve çok işlek olan bu ek, metnimizde de çeşitli işlevleriyle sayıca daha fazla fiil türetmiştir. Metnimizdeki kullanımlarında işlevleri ve türettiği örnekler şunlardır:

1. İsmi gösterdiği nesne veya niteliği başka bir nesneye yönelten, o nesneden etkilenen geçişli fiiller türetir: av+la- (26), iş+le- “yapmak” (59), taş+la- (2).

2. Sıfata gelerek, o niteliği üzerinde bulunduran ve “olma” bildiren geçişsiz fiil türetir: baş+la- (2).

3. Yalın hâlini kaybetmiş bazı isimlerle kaynaşan örnekleri vardır. Bu örneklerde ek, geçişli fiiller türetir: an*+la-⁸ “anlamak” (6, 14), (söz+le- >) söyle- (14, 40, 50), (tıñ+la- >) dinle- “dinlemek” (6, 11).

4. Yalın hâlini kaybetmiş bir isimden ise, geçişsiz fiil türetir: (yog “cenaze merasimi, yas, yug”) → yığ+la- “ağlamak” >> ağla- (75, 76).

1.2.1.e. +r-:

Sadece ‘gör-’ fiilinde kullanılan bir ektir. Bağlandığı isim köküyle⁹ kaynaşmıştır. Geçişli fiil türetir:

(kö*+r- >) gör- (4, 13, 17, 27, 31, 38, 58, 61).

1.2.1.f. +te-:

Metindeki tek örneğinde tek heceli isimden geçişli fiil türetmiştir. Bu örnekte ekle kök kaynaşmıştır: iz+de- >> iste- (63).

1.2.2. Fiilden türemiş fiiller

1.2.2.a. -i-:

Metinde tek heceli fiil köklerinden iki örnek türetmiş olan pekiştirme işlevinde ölü bir ektir. Ek, dilimizde eklendiği köklerle iyiden iyiyeye kaynaşmış durumdadır: sür-i- (49), yor-ı- >> yöri- “yürümek” (49).

⁷ Bk. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara, 2003, s. 120-121.

⁸ Dilimizde +IA- ekiyle kaynaşarak yalın hâlini kaybetmiş fiiller için bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1986 (2. baskı), s. 214.

⁹ Necmettin Hacıeminoğlu’na göre, bu ek, ‘kö-’ fiilinden fiil gövdesi türeten bir ektir. Bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*, Cönk Yay., İstanbul, 1984, s. 30. Ancak, ‘gör- < kör-’ fiili, ‘göz < köz’ kelimesiyle ilgilidir. Bu organ ismindeki ‘+z’, asıl anlatımını Eski Türkçeden beri kaybetmiş *ikilik* (dual) ektir; ikili organ isimlerinde bulunur ve isim köklerinden isim gövdeleri türetir: boyun+uz, om+uz, göğ+üz (<<kögüz), ben+iz (<beniz) örneklerinde olduğu gibi. O hâlde, ‘-r’ eki, ‘kö-’ fiil köküne değil, ‘kö*+’ isim köküne getirilen bir isimden isim türetme eki olmalıdır.

1.2.2.b. *-il-*:

Edilgen çatılar kuran ekin metinde sadece bir örneği vardır. Bu örnekte, iki edilgenlik ekinin üst üste (-n-il-) geldiği görülmektedir¹⁰. Türkçedeki kural gereği, ünlü ile biten fiile önce *-n-* eki getirilmiş; daha sonra, *-n-*'in işlevi zayıflayınca, bu durumu gidermek üzere aynı görevdeki *-il-* kullanılmıştır: (ti- >) di-n-il- “denilmek, söylenmek” (77).

1.2.2.c. *-n-*:

Türkçede ünlü ile biten fiillere edilgenlik göreviyle getirilen çatı ekidir. Yukarıda verilen tek bir örnekte kullanılmıştır: (ti- >) di-n-il- “denilmek, söylenmek” (77).

1.2.2.ç. *-(I)n-*:

Asıl işlevi dönüşlülük olan çatı ekidir. Metinde geçtiği örnekler ve işlevleri şöyledir:

1. Yapılan işin yapana dönüşünü, yani kendi kendine oluşunu veya öznenin o işi kendisi için yaptığını gösteren dönüşlü fiiller türetir: sev-in- (27), tak-in- “kendine takmak, kuşanmak” (25).

2. Sonu ünlü ile biten geçişli fiillere getirilerek, “yapma” bildiren dönüşlü çatılı fiiller türetir: (bod “boy”) → boy+a-n*- “uzanmak” (5), dil+e-n- (19).

3. Dönüşlülük işleviyle kullanılan bir örnekte ek, kök ile birbirinden ayrılamayacak biçimde kaynaşmıştır: sa- “saymak” → şa-n- “sanmak, zannetmek” (67).

1.2.2.d. *-iş-*:

İşteş fiil çatıları kuran ektir. Sadece tek heceli bir fiilde kullanılmıştır. Bu örnekte, “yapma” ve “ortaklaşma” bildiren fiil türetir: dür-iş- “gayret göstermek, uğraşmak” (47).

1.2.2.e. *-IT-*:

Türkçede işlek olmayan ettirgenlik eklerinden biridir. Metnimizde iki fiil üzerinde görülmektedir. Örneklerinden birinde işlevini kaybedip kökle kaynaşmıştır; diğerinde ise, geçişsiz fiile getirilerek ‘yapma’ bildiren fiil türetmiştir: ak-ıT- “akıtmak” (34), (ay- “demek, söylemek” >) → ey-it- > eyT- “söylemek, demek” (14, 15, 17, 18, 44).

1.2.2.f. *-T-*:

Türkçedeki en işlek ettirgenlik eklerindedir. Ünlü veya *l* ve *r*'den biri ile biten çok heceli fiillere getirilir. Metnimizde bu çatı ekiyle kurulmuş üç örnek vardır. Bunlar;

1. Ünlü ile biten geçişsiz fiillerden “yapma” bildiren fiiller türetir: uza-t- (78), yöri-t- “yürütmek” (61).

¹⁰ Çatı eklerinin üst üste getirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gürer Gülsevin, “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara, 1999, s. 203-215.

2. Ünlüsü düşmüş geçişli fiilden “yaptırma” bildiren fiil türetir: il(e)-t- (49).

1.2.2.g. *-dür-*:

Türkçede *-t-*'nin getirilemediği diğer durumlarda kullanılan en işlek ettirgenlik ekidir. Yani bütün tek heceli fiillerle ünlü veya *l* ve *r* dışındaki diğer ünsüzlerle biten fiillere getirilir. Metnimizde *-dür-* ekiyle kurulmuş dört örnek vardır. Bunlar;

1. Tek heceli geçişsiz fiillerden “yapma” bildiren fiiller türetir: gül-dür- (20), öl-dür- (4, 5, 20).

2. Dönüşlü fiil çatısı üstüne gelerek “yaptırma” bildiren fiil türetir: dilen-dür- (19).

3. Ses düşmesi ve gerilek ünlü benzeşmesi gibi fonetik hadiseler sonucu büyük bir değişime uğramış iki fiil gövdesinde ise, ek, bağlandığı köklerle kaynaşmış durumdadır: kêt-tür-¹¹ >> götür- (68, 69), oltur- > otur- (68).

1.2.2.ğ. *-mA-*:

Fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller türeten bir ektir. “i-” ek-fiili dışında her fiil kök ve gövdesine gelebildiği için, Türk dilinin en işlek türetme eki durumundadır. Metnimizdeki örnekleri şunlardır: anlama- (37), gözet-me- (78), şan-ma- (67), şur-ma- “durmamak” (5), şut-ma- (48), uzat-ma- (78), vir-me- “vermemek” (22).

1.2.2.h. *-y-*:

Pekiştirme işlevi ile kullanılan *-y-* eki, *-d-* >> *-y-* değişimine uğramış ve canlılığını yitirmiş eski bir morfemdir. Metnimizde tek örneği bulunmaktadır: ço-y- “alıkoymak” (5).

1.3. Birleşik Fiiller (compound verb, complex verb)

1.3.1. Bir Tarafı İsim Bir Tarafı Fiil Olan Birleşik fiiller (Aşlı yardımcı fiillerle)

1.3.1.a. *eyle-* ile

gile eyle-: şikayet etmek (50)

hışm eyle-: öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek (20)

hikâyet eyle-: hikâye anlatmak, hikâye tertip etmek (6)

tolu eyle-: (içini) doldurmak (29)

zebûn eyle-: zayıf ve kudretsiz hâle düşürmek, hükmü altına almak (58)

1.3.1.b. *it-* (etmek) ile

¹¹ Osman Nedim Tuna, bu fiili, “Ettirgen şekillerle aynı kökten gelmeyen veya geldikleri anlaşılmayan fiiller” içinde göstermiştir. Bk. Osman Nedim Tuna, “ Türkçede Transtive-Causative ‘Geçişli-Ettirgen’ Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, *TDED*, XXIV-XXV. 1980, 1986, İstanbul, 1986, s. 412.

cefā it-: üzme, eziyet etmek (66)
 emr it-: emretmek, buyurmak (43)
 kaşđ it-: kastetmek (66)
 tamām it-: tamamlamak, bitirmek (38)

1.3.1.c. *kıl-* ile

aşşı kıl-: fayda vermek, işe yaramak (54)
 hōş geleni kıl-: hoşuna gideni yapmak (21)

1.3.1.ç. *ol-* ile

hāsıl ol-: ortaya çıkmak (55)
 hasta ol-: hasta olmak, hastalanmak (32)
 hoşnūd ol-: memnun olmak, yakınmamak (57)
 meded ol- “yardımcı olmak, yardım etmek” (54)
 miskīn ol-: âciz olmak (65)
 zebūn ol-: âciz, zavallı duruma düşmek (60)

1.3.2. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiiller (Aslı yardımcı fiil olmayan fiillerle)

İsimler, esas görevi yardımcılık olmayan “aç-, bağ-, başla-, bin-, dir- (dermek, toplamak), gör-, ir- (ermek, erişmek), öldür-, tut-, ur- (vur-), uzat-, vir- (ver-), yi- (ye-)” gibi fiillerle birleşik yapılar oluştururlar. Bu türden birleşik fiillerde isim unsuru ile fiiller, anlamca kaynaşarak deyim niteliğinde söz bölükleri meydana getirirler:

1.3.2.a. *aç-* ile

dilümüz aç-: söz(ümüz)e başlamak, bir konuya girmek (1)

1.3.2.b. *bağ-* ile

eline bağ-: bir kimsenin yardımıyla geçinmek, “ne getirdi” diye gözlemek (33)

1.3.2.c. *başla-* ile

söze başla-: konuşmaya başlamak, (bir) konuya girmek (2)

1.3.2.ç. *bin-* ile

ava bin-: ava gitmek üzere ata binmek (10)

1.3.2.d. *dir-* “dermek, toplamak” ile

‘ağluğı başuğa dir-: aklını başına toplamak (57)

‘ağluğı dir-: aklını başına toplamak (72)

öğüği dir-: aklını başına toplamak (71)

1.3.2.e. *geç-* ile

dünyā sözlerinden geç-: dünya ile ilgili sözleri terk etmek (1-b)

1.3.2.f. gör- ile

h̄ör gör-: hor görmek, küçümsemek, bir kimseye değersiz gözle bakmak (17)

kendüziñi ulu gör-: büyüklük taslamak, kibirlenmek (72)

sen seni gör-: kendine gelmek, kendi kendine çeki düzen vermek (78)

yig gör-: üstün görmek (17)

1.3.2.g. ir- “ermek, erişmek” ile

elüñ ir-: (bir şeye) erişmek, nail olmak (35)

1.3.2.ğ. öldür- ile

nefsi öldür-: dünya istek ve heveslerinden geçmek, benliğini yok etmek (5)

1.3.2.h. t̄ut- ile

cân kulağın t̄ut-: dikkatlice kulak vermek, dikkatlice dinlemek (6)

h̄ükmüñ t̄ut-: emrini yerine getirmek, emrine uymak (48)

1.3.2.ı. ur- “vurmak” ile

od ur-: ateş salmak, ateşlemek (51)

1.3.2.i. uzat- ile

sözi uzat-: gereğinden çok konuşmak (78)

1.3.2.j. vir- “vermek” ile

selâm vir-: selam vermek, selâmlamak (13)

1.3.2.k. yi- “yemek” ile

şadağa yi-: sadaka ile geçinmek (33)

1.3.3. İki Tarafı Fiil Olan Birleşik Fiiller ‘Tasvir fiilleri’ (descriptive verb)

1.3.3.1. Devamlılık fiilleri (durative aspect)

1.3.3.1.a. gel- ile

oğrayu gel-: tesadüf etmek, rastlamak (11)

1.3.3.1.b. t̄ur- “dur-” ile

arta t̄ur-: artması sürmek, gittikçe artmak (26)

1.3.3.2. Yeterlilik fiilleri (potential verb)

1.3.3.2.a. u- fiilinin olumsuzu ile

Olumsuz yeterlilik fiildir. Eski Türkçedeki canlılığı Eski Anadolu Türkçesinde kalmamış, -(y) A/ U u-ma- yapısındayken zarf- fiil ve u- yardımcı fiili kaynaşarak önce -ImA-, daha sonra da -AmA- şekillerinde bir gelişme seyri göstermiştir¹². Metnimizde tek örneği vardır:

görime-: görememek (58).

2. FİİLLERDE ÇEKİM (conjugation)

Fiillerde çekimi sağlayan şahıs, şekil ve zaman, soru ekleri bakımından, incelediğimiz DSM ile Eski Anadolu Türkçesine ait diğer eserler arasında herhangi bir farklılık yoktur¹³.

2.1. Fiil Çekiminde Şahıs (personal ending)

Şahıs ekleri üç tiptir: iyelik kökenli ekler, zamir kökenli ekler ve emir ekleri. Görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri, emir çekiminde emir ekleri, diğer kiplerin (geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek, şart) çekimlerinde ise, zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Metnimizdeki şahıs ekleri tiplerine göre şöyledir:

2.1.1. İyelik kökenli şahıs ekleri

2.1.1.a. Görülen geçmiş zaman çekiminde

T. 1. şh.: örnek yok

T. 2. şh.: +Uŋ

T. 3. şh.: +I

Ç. 1. şh.: örnek yok

Ç. 2. şh.: örnek yok

Ç. 3. şh.: örnek yok

2.1.1.b. Şart çekiminde

T. 1. şh.: +m

T. 2. şh.: +ŋ

T. 3. şh.: -

Ç. 1. şh.: örnek yok

Ç. 2. şh.: örnek yok

Ç. 3. şh.: örnek yok

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkân' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", *TDAY-Belleten*, 1959 (Ankara, 1960), s. 107-124.

¹³ Eski Anadolu Türkçesinde "fiillerde çekim" konusu için bk. Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 110-144.

2.1.2. Zamir kökenli şahıs ekleri

- T. 1. şh.: +Am
 T. 2. şh.: +sIn
 T. 3. şh.: -
 Ç. 1. şh.: +Uz
 Ç. 2. şh.: örnek yok
 Ç. 3. şh.: +IAr

2.1.3. Emir ekleri

- T. 1. şh.: örnek yok
 T. 2. şh.: -, -GII
 T. 3. şh.: örnek yok
 Ç. 1. şh.: -(y)AlUm
 Ç. 2. şh.: -ünüz
 Ç. 3. şh.: örnek yok

Görüldüğü gibi, Eski Anadolu Türkçesinin genel karakteristik özelliklerini yansıtan eserdeki şahıs ekleri, günümüz yazı dilindeki karşılıklarından şu noktalarda ayrılmaktadır:

1. Şahıs ekleri, ya sürekli *düz-dar* (+I, +sIn, -GII) veya sürekli *dar-yuvarlak* (+Uη, +Uz, -(y)AlUm, -ünüz) ünlülerle yazılır. Bu durum, dudak uyumunun bozulmasına sebebiyet verir.

2. Zamir kökenli teklik 1. şahıs eki +Am bugün yerini +Im şekline bırakmıştır.

3. Emir teklik 2. şahısta kullanılan -GII¹⁴ eki, artık mevcut değildir.

4. İyelik kökenli şahıs ekleri ile emir eklerindeki teklik ve çokluk 2. şahıs (+Uη, +η, -ünüz) morfemlerinde görülen η ünsüzü, ölçünlü Türkiye Türkçesinde n'ye dönmüştür.

2.2. Şekil ve Zaman Ekleri (mood, mode)**2.2.1. Bildirme Kipleri (indicative)****2.2.1.1. Görülen geçmiş zaman (past definite): -d+**

Ekin ünsüzü daima d (ötümlü)'dir. Metinde henüz ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna tabi olmamıştır. Örnekleri:

- T. 2. şh.: di-d+ün (17), h̄ör gör-d+ün (17), hoşnûd ol-d+uη (57), it-d+ün (50), zebûn ol-d+uη (60)

¹⁴ Bu şeklin emir eki değil "pekiştirme morfemi" olduğunu O. F. Sertkaya açıklamıştır. Bk. O. F. Sertkaya, "Bolsungül Tep Tediler", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 135-142.

T. 3. şh.: aḡla-d+i (14), bin-d+i (10), di-d+i (13), dinil-d+i (77), eyt-d+i (14), selām vir-d+i (13), sev-d+i (36), tamām it-d+i (38), vir-d+i (18, 36).

Görülen Geçmiş Zamanın Kullanılışı:

1. Türkçenin bütün devirlerinde ve şivelerinde olduğu gibi DSM’de de görülen geçmiş zamanın başlıca fonksiyonu; geçmişte başlayıp geçmişte bitmiş olan ve nakleden tarafından ya gözle görülmüş veya kesin olarak bilinen hareketleri ifade etmektir. Görülen geçmiş zaman eserde de çoğunlukla bu ifadesi ile yer almıştır. Bilhassa tahkiye üslubunun kullanıldığı yerlerde görülen geçmiş zamana başvurulduğunu görürüz:

Şāh Maḡmūd bir gün beglerle,
Ava *bindi* hem Ayās daḡı bile. (10)

Dervīş *eytdi* kim: “şahā söyle sözüñ,
Kim bile, ne *aḡladı* bizden özüñ”. (14)

Dervīş *eydür*: “neçe *didüñ* bu sözi,
Yig görüp kendüñi, *ḡōr gördüñ* bizi”. (17)

2. Art arda kullanılan görülen geçmiş zaman çekimlerinde şahıslar ortak ise, birinci yargı, ikinci yargıya “-(y)Up” zarf-fiili işleviyle bağlanır:

Göriccek sultān, *selām virdi* aḡa,
Didi: “Dervīş, bir sözüñ vardur saḡa”.

3. Sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde, görülen geçmiş zaman, kesinlik ifade eder. Bunu desteklemek maksadıyla, bazen görülen geçmiş zaman çekiminden önce, *anuñıçun* “onun için” edat grubu kullanılır:

Sultān *eydür*: “ḡaḡ bizi yigrek sever,
Anuñıçun *virdi* çoḡ māl (u) ṡavar. (18)

Sevdi beni, dilegüm *virdi* bu gün,
Hem yarın uçmaḡ daḡı benüm için. (36)

4. *Her ne kim* “her ne ki, her neyi ki” sözünden sonra getirilen görülen geçmiş zaman çekimi, şartlı birleşik çekim fonksiyonundadır:

Taḡrı(ya) senden gile eyleyeler,
Her ne kim itdüñ, ḡaḡa söyleyeler. (50)

5. Kendisinden önce gelen öğrenilen geçmiş zaman çekimlerindeki anlatıma uygun olarak, görülen geçmiş zaman da bu kipin işleviyle kullanılır:

Nefsün iti saḡa binmiş dün ü gün,

Sen ne sultânsın, ite *olduğ zebûn*. (60)

6. Kendisinden önceki “çün” edatıyla birlikte görülen geçmiş zaman, *-(y)InçA*, *-DIğIndA* anlamlarında zaman zarf-fiili işlevini üstlenmektedir:

Çün tamâm itdi ol demde şâh sözin,
Gör, ne dir dervîş dağı azın azın. (38)

2.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman (past indefinite): *-miş*

Bütün tarihi Türk şivelerinde ünlüsü sürekli *düz-dar* olduğu için, dudak uyumuna girmeyen bir ektir. Metnimizde sadece ince sıradan fiillere getirilen örnekleri vardır:

T. 1. şh.: *tolu eyle-miş+em* (29)

T. 3. şh.: *bin-miş* (58, 60), *gör-miş-durur* (4), *öldür-miş-durur* (4), *zebûn eyle-miş* (58)

Ç. 1. şh.: *bin-miş+üz* (61)

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Kullanılışı:

1. Bu zamanın belirli özelliği, fiilin geçmişte vuku bulup söyleyen tarafından görülmemiş olmasıdır. Yani, söyleyen, cereyan etmiş olan fiili görmemiş, başkasından duymuştur. Bu yüzden, Türk dilinde, normal olarak böyle bir zamanın 1. kişi için kullanılması düşünülemez. Çünkü, eğer bahsedilen fiil geçmişte, 1. kişi tarafından (yani ‘ben’ tarafından) görülmüş ise, ‘duyulma, anlatılma, nakledilme’ durumu ortadan kalkmış, bizzat müşahede söz konusu hâle gelmiştir. O zaman Eski Anadolu Türkçesinde *-dUm* ve *-dUK* (görülen geçmiş zaman) ekleri kullanılır. Ancak daha önce vuku bulmuş bir oluş veya kılış daha sonradan fark edilmişse, 1. kişide de *-miş* kullanılabilir: TT. *üşütmüşüm* örneğinde olduğu gibi¹⁵.

Metnimizdeki teklik ve çokluk öğrenilen geçmiş zaman çekimleri, ifade edilen eylemlerin sonradan görme ve fark edilme durumunu anlatmaması sebebiyle, tam bir görülen geçmiş zaman işleviyle kullanılmıştır:

Hân-gâhumdur (benüm) mescid ulu,
Eylemişem içi dervîşler *tolu*. (29)

Bizi gör kim *binmişüz* nefsumüze,
Yöridürüz taş u taş, dere geze. (61)

2. Sebep-sonuç ilişkisi neticesinde kuvvetlendirme ve kesinlik bildirir. Bu ifade tarzına ait örneklerde *-miş* eki, *durur* kelimesiyle birlikte kullanılmıştır:

Şol kişi kim nefsin *öldürmüş-durur*

¹⁵ Bk. Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 81.

Kendüzinden Tañrıyı görmış-durur. (4)

2.2.1.3.a. Geniş Zaman (aorist): -(A/U)r

Bu ek, ünlü ile biten fiillere *-r*; ünsüz ile biten fiillere *-ar*, *-er*; *-ur*, *-ür* şekillerinde getirilir. Yardımcı ünlüsünün sürekli *dar-yuvarlak* (-Ur) olduğu şekiller, dudak uyumunu bozar.

Türk dilinde *-()r* ekinin ünlüsünün hangi şartta dar (I4) hangi şartta geniş (A) olacağı konusu başlı başına bir meseledir¹⁶. Gerçi bu durum, birkaç istisna haricinde, ölçünlü Türkiye Türkçesinde bir kural dahilindedir. Buna göre;

Tek heceli fiillere *-Ar* eki, çok heceli veya türemiş bütün fiillere *-I4r* eki getirilir. Bu kural, sadece tek heceli fiillerden *l* ile biten 7; *r* ile biten 5 fiilde bozular. Normalde *-Ar* ekinin getirilmesi gereken şu fiiller, *-Ir* ekiyle çekimlenir: *al-*, *bil-*, *bul-*, *gel-*, *kal-*, *ol-*, *öl-*; *dur-*, *gör-*, *var-*, *ver-*, *vur-*¹⁷.

DSM'de de geniş zaman ekinin fiillere getirilişi bu kural çerçevesindedir:

Ünlü ile biten fiillerde:

avla-r (26), *di-r* “*der, söyler*” (38), *yi-r+em* “*yerim*” (23)

Ünsüz ile biten tek heceli fiillerde;

-Ar ile: *ac-ar* (64), *bin-er+em* (27), *geç-er* (65), *gey-er+em* (23), *kaç-ar* (65), *kaşd id-er+üz* (66), *sev-er* (18)

-Ur ile: *arta tır-ur* (26), *bil-ür+em* (21), *gel-ür* (28), *gör-ür+sin* (72), *ol-ur* (24), *ur-ur* (59), *vir-ür* (19)

Sadece bir örnekte kural, ihlal edilmektedir. Bugün *-ar* ile çekimlenen *kal-* fiili, Eski Anadolu Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi metnimizde de *-ur* ile çekimlenmiştir: *hış geleni kıl-ur+am* (21).

Ünsüz ile biten çok heceli fiillerde:

-Ur ile:

akıd-ur (34), *buyur-ur* (59), *çağır-ur* (24), *dilendür-ür* (19), *ey(i)d-ür* (15), *güldür-ür+em* (20), *otur-ur* (68), *öldür-ür+em* (20), *sevin-ür+em* (27), *takın-ur+am* (25), *yörid-ür+üz* (61)

DSM'de geniş zaman çekimi şöyledir:

T. 1. şh.: *bil-ür+em* (21), *bin-er+em* (27), *gey-er+em* (23), *güldür-ür+em* (20), *hış geleni kıl-ur+am* (21), *öldür-ür+em* (20), *sevin-ür+em* (27), *takın-ur+am* (25), *yi-r+em* (23)

T. 2. şh.: *bil-ür mi+sin* (42), *gör-ür+sin* (72),

¹⁶ Bu konuda bk. Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara, 1984, s. 102-120.

¹⁷ Bk. Tahir Nejat Gencan, “Türkçe’de geniş zaman kipi”, *I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler*, İstanbul, 1979, s. 451-456.

T. 3. şh.: ac-ar (64), arta tır-ur (26), ağıd-ur (34), avla-r (26), buyur-ur (59), çağır-ur (24), dilendür-ür (19), di-r (38), eyd-ür (15), geç-er (65), gel-ür (28), gör-ür (31), kaç-ar (65), ol-ur (24), otur-ur (68), sever (18), ur-ur (59), vir-ür (19)

Ç. 1. şh.: bin-er+üz (62), kaçd id-er+üz (66), yörid-ür+üz (61)

2.2.1.3.b. Olumsuz Geniş Zaman: -mAz

Eski Anadolu Türkçesi ve ölçünlü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi metnimizde de olumsuz geniş zaman eki *-mAz*'dir. Örnekleri şunlardır:

T. 2. şh.: bil-mez mi+sin (71), dir-mez mi+sin (71), göri-mez+sin (58)

T. 3. şh.: aşşı kıl-maz (54), bul-maz (64), gel-mez (25), iste-mez (63), söyle-mez (40), utan-maz mı (41)

Ç. 1. şh.: ko-maz+uz (66)

Geniş Zamanın Kullanılması:

1. Türk dilinde olduğu gibi DSM'de de geniş zamanın asli fonksiyonu, eylemin her zaman, sürekli yapıldığını veya yapılabileceğini bildirmesidir. Birkaç örnek:

Ben kimi severisem *güldürürem*,
Her kime hışm eylesem *öldürürem*. (20)

Dağı başa *hōş geleni kıuram*.
Biñ kulum var, kır kuşaklu *bilürem*. (21)

Dağı nesic, kemhâ, atlas *geyerem*,
Dürlü dürlü tu' melerden ben *yirem*. (23)

2. Müzâri adı, Arapçada hem geniş zamanı hem şimdiki zamanı içine alır. Bu sebeple, bu kip, aynı zamanda şimdiki zamanı da ifade eder:

Ne *görürsin* kendüzüñi pes *ulu*,
'Aklıñı dir, sen seni gör, iy delü! (72)

3. Metinde tahkiye üslubu kullanıldığı için, geniş zaman görülen geçmiş zaman fonksiyonunu da karşılar:

Derviş *eydür*: "niçe didüñ bu sözi,
Yig görüp kendüñi, hōr gördüñ bizi".

Derviş *eydür*: "Hağ bizi yigrek sever,
Anuñçun virdi çok māl (u) tavar. (17, 18)

4. Geniş zaman, adından anlaşılacağı üzere, her zamanı (geçmiş, hâl ve gelecek) içine alan, fiilin her zaman ortaya çıktığını ve çıkacağını

ifade eden zamandır. Bu münasebetle, gelecekte olacak veya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulur:

Çün tamām itdi ol demde şâh sözin,
Gör, ne *dir* dervîş dahı azın azın. (38)

Çağırasın, kimse olmaya meded,
Aşşı kılmaz anda ata (ve) veled. (54)

2.2.1.4. Gelecek Zaman (future): -*isar*

Bu zaman, herhangi bir oluş veya kılışın gelecekte gerçekleşeceğini, yapılacağını veya yapılmasına niyet edildiğini ifade eder. DSM’de sadece bir fiil çekiminde görülen ek, teklik 3. şahısla çekimlenmiştir. Bu örnekte gelecek zaman, ileride mutlak surette vuku bulacak bir eylemi anlatır:

Başa dahı toköz arşun bir kefen
Saşa dahı *olsar* durur hemen. (74)

2.2.2. Tasarlama Kipleri (mood)

2.2.2.1. İstek (optative): -(y)A

Uygur Türkçesindeki –GAy ve daha sonraki –GA morfeminden gelişen bir ektir. Eski Anadolu Türkçesi ve bugünkü yazı dilimizde olduğu gibi metnimizde de istek eki -(y)A’dır. Örnekleri şunlardır:

T. 1. şh.: hikâyet eyle-ye+m (6), virme-ye+m (22)

T. 2. şh.: çağır-a+sın (54), iç-e+sın (53), kayna-ya+sın (52), var-a+sın (49), yat-a+sın (32), yit-e+sın (32), yi-ye+sın (53)

T. 3. şh.: buyur-a (51), çüri-ye (46), eline baş-a (33), gel-e (3), hükümün tutma-ya (48), od ur-a (51), üş-e (44), yi-ye (43)

Ç. 3. şh.: düriş-eler (47), emr id-eler (43), gile eyle-yeler (50), ilt-eler (49), eyd-eler (44), söyle-yeler (50), üş-eler (47)

İstek kipinin Kullanılışı:

1. Tasarlanan hareketin istendiğini gösterir, istek şeklinde bir tasarlama ifade eder, dilek bildirir:

Bir hikâyet eyleyem, dinlerisenç,
Cân kulağın tutuban aňlarisañ. (6)

Bir yirünç yok, hasta olsañ *yatasın*,
Kimseneñ yok, gelüp anda *yitesin*. (32)

2. İstek kipinde, yaygın olarak fonksiyon bakımından gelecek zamana kayan kullanılışlar göze çarpar:

Cümle a’ zân toprak olup *çüriye*,

Dört yañadın kırt (ve) kıuş seni yiye. (46)

Sinde yarın kıamu saña üşeler,
Her biri biñ kıışice dürişeler. (47)

Haķ ta‘âlâ zebâniye buyura,
Her birisi dört yanuñdan *od ura*. (51)

3. İstek kipi, yer yer geniş zaman fonksiyonu ifade eder. Bu görev kayması, özellikle, olumsuz istek kipi teklik 3. şahıs çekiminde belirgindir. *-mAyA* eki, *-mAz* ekiyle aynı fonksiyonda kullanılır:

Sultân eydür: “sen mi begsın, yoħsa ben?
Bir *ola mı* bu ikimüzdegi cân! (15)

Kimse *hükmiñ tutmaya* anda seniñ,
Tar gelmezse ‘acab dur(ur) sinüñ. (48)

2.2.2.2. Gereklilik Kipi (necessitative): *-mek gerek*

Bir oluşun bir kılışın veya tasarlanan bir eylemin yapılması gerektiğini bildiren kiptir. Metnimizde teklik 3. şahıs çekimi formunda; ancak şahısları belli olmayan gayrişahsi bir anlatımla, *-mek* isim-fiili üzerine *gerek* kelimesi getirilerek gereklik çekimi yapılmıştır. Kullanıldığı örneklerde gelecek ve geniş zaman fonksiyonlarını da içine alan, kaçınılması imkânsız, yerine getirilmesi zorunlu görülen bir gerekliği anlatır:

Çün şoñ ucu ‘âkıbet *ölmek gerek*,
Ağlayalum, bize *ne gülmek gerek!* (75)

2.2.2.3. Dilek-Şart Kipi (desiterative): *-sA*

Şart bildirdiği sürece esas cümlenin yüklemi olamayan ve bu yüzden bir kip özelliği taşımayan *-sA* eki, sadece dilek-istek bildirdiği durumlarda asıl cümlenin yüklemi olabilmektedir. Metnimizdeki örnekleri şunlardır:

T. 1. şh.: dile-se+m (19), hışm eyle-se+m (20)

T. 2. şh.: baķ-sa+ñ (55), ĥasta ol-sa+ñ (32)

T. 3. şh.: sev-se (35), tut-sa (3)

Dilek-Şart Kipinin Kullanılışı:

DSM’de ek, yalnız başına bir yargı bildirmeyen ve ancak temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir yardımcı, bir tamlayıcı öge niteliği taşımaktadır. Bu sebeple, adeta bir zarf-fiil gibi kullanılmıştır:

Daħı her ne *dilesem* baña virür,

Uşda seni ayruğa dilendürür. (19)

Ben kimi *severisem* güldürürem,
Her kime *hışm eylesem* öldürürem. (20)

Seni *sevse*, saña dağı viredi,
Ne *dilerseş*, elüñ aña iredi. (35)

2.2.2.4. Emir Kipi (imperative)

Emir kipi, tasarlanan ve istenen eylemin yapılması gerektiğini buyurarak gösteren kiptir. Diğer kipler gibi müstakil eki yoktur; fiil kök veya gövdelerine getirilen kip eki, aynı zamanda şahsı da karşılar. Bu sebeple, her şahıs için ayrı ayrı emir eki vardır. Metnimizdeki örnekleri şunlardır:

T. 2. şh.: gözetme-gil (78), uzatma-ğıl (78); ‘ağluñı başuğa dir (57), ‘ağluñı dir (72), boyan (5), diñle (11), gör (38), nefsi öldür (5), şanma (67), sen seni gör (78), söyle (14), tırma (5), tut (77)

Ç. 1. şh.: ağla-yalum (75), dilümüz aç-alum (1), geç-elüm (1), söze başla-yalum (2), taşla-yalum (2)

Ç. 2. şh.: gel-üñüz

Emir Kipinin Kullanılışı:

1. Birinci ve üçüncü şahıslar bugün olduğu gibi çok defa istek ifade eder:

Allāh adıyla *dilümüz açalum*,
Hem bu *dünyā sözlerinden geçelüm* (1)

Tağrı adıyla *söze başlayalum*,
Kāfiri taşlarla *taşlayalum*. (2)

Oğrayu geldi yolu bir dervīşe,
Diñle imdi, ne dir aña iy paşa. (11)

Çün tamām itdi ol demde şāh sözin,
Gör, ne dir dervīş dağı azın azın. (38)

2. DSM, münazara ve nasihatname türünden bir eser olduğu için, karşılıklı konuşmalarda ve öğütlerde emir şekline başvurulur:

Dervīş eytdi kim “şahā, *söyle* sözüñ,
Kim bile, ne anladı bizden özüñ”. (14)

Nefsümüzdür Tañrıdan bizi kıoyan,
Nefsi öldür, rahmete *tırma* boyan. (5)

Şuñı añup '*aķluñı dir başuña*,
Nişe bugün hoşnüd olduñ aşuña! (57)

3. Ast-üst ilişkisi içinde yapılması zorunlu, yapılmadığında yaptırımı olan bir isteği; yani emri anlatır:

Gelünüz! Diyicegez yüz biñ gelür,
Ne dirisem didüğüm ol dem olur. (28)

3. Fiillerin İki Kipli Çekimi 'Birleşik Sigalar' (compound tense)

Fiillerin iki kipli çekimi, arka arkaya gelen iki çekimli fiil ile meydana getirilir. Sonra gelen (er->) *i-* yardımcı fiili; görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart şekillerine girerek iki kipli çekimlerin *hikâye*, *rivayet* ve *şart*ını oluşturur. Metnimizdeki mevcut birleşik sigalar ve örnekleri şunlardır:

3.1. Hikâye tarzı

3.1.1. *Geniş zamanın hikâyesi*
T. 2. şh.: -ridüñ / -mazıduñ
Dilünile tatlu sözler *diridüñ*,
Ağzuñıla tatlu ni' met *yiridüñ*. (45)

Yılan, çıyan, 'akreb üşe tenüñe,
Eydeler kim *bakmazıduñ* cânuña. (44)

T. 3. şh.: -eridi
Bir Ayâs adlu kulu hem varıdı,
Kamusından anı yig *severidi*. (9)

3.1.2. *İsteğin (iltizamınin) hikâyesi*

T. 3. şh.: -edi
Seni sevse, saña dañı *viredi*,
Ne dilersen, elüñ aña *iredi*. (35)

3.2. Şart tarzı

3.2.1. *Geniş zamanın şartı*
T. 1. şh.: -risem, -erisem
Ben kimi *severisem* güldürürem (20-a)
Ne *dirisem* didüğüm ol dem olur. (28-b)

T. 2. řh.: -rısañ, -rseñ, -riseñ / -meziseñ
Bir hikâyet eyleyem, *diñleriseñ*,
Cân kulağın tütuban *añlarısañ*. (6)

Seni sevse, saña dağı viredi,
Ne *dilerseñ*, elüñ aña iredi. (35)

Dürlü güç işleri saña buyurur,
İşlemeziseñ seni bir kaç urur. (59)

T. 3. řh.: -ürise / -mezse
Bunlaruñ her birinüñ başında tâc,
Virmeyem *gelürise* Rūmdan ģarâc. (22)

Kimse ģükmüñ tıtmaya anda senüñ,
Tır *gelmezse* ‘acab dur(ur) sinüñ. (48)

4. Fiillerde Soru (interrogative particle)

Fiillerde soru *ml* eki ile yapılır. İsimlerin de soru şeklini yapan ekin ünlüleri, bugünkü yazı dilimizden farklı olarak daima *düz-dardır*. Bu sebeple, kullanıldığı yerlerde dudak uyumuna tabi olmaz. Metnimizdeki örnekleri şunlardır:

Sultān eydür: “Sen mi begsin, yoğsa ben?
Bir *ola mı* bu ikimüzdegi cân! (15)

Niçe sultānsın ki nā-ma‘ kıl sözün,
Işbu beglerden *utanmaz mı* özün! (41)

Hıç *bilür misin* ki nedür didüğüñ
Ağudur, şekker degüldür yidüğüñ. (42)

Çünki budur, ģáluñı *bilmez misin*?
Şoñuñı fikr, öğüñi *dirmez misin*? (71)

5. SIFAT-FİİL (participle)

Sıfat-fiiller, fiillerin sıfat ve isim şekilleridir. İsim ve sıfatlardan farkı, bilindiği gibi, bunların zamana bağlı oluşlarıdır. İsim ve sıfatların sahip olduğu bütün fonksiyonları icra ederler. Fiillerin sonuna sıfat-fiil ekleri denilen ekler getirilmek suretiyle elde edilirler. Metnimizde biri geniş zamana, diğeri geçmiş zamana ait iki sıfat-fiil vardır:

5.1. Geniş zaman sıfat-fiili: -(y)An

Eski Türkçe *-GAn* isim-fiilindeki ön ses *G-*'sinin düşmesi ile oluşan *-(y)An* sıfat-fiil eki, eklendiği fiille sıfat veya isim olarak kullanılışında bol örnekler veren bir ek türüdür. Geçişli ve geçişsiz her türlü fiil kök ve gövdesine gelebilir. Eserdeki örnekleri ve bu örneklerdeki fonksiyonları şunlardır:

1. Belirtme durumu ekini almış olan *-(y)An*'lı isim cümlede nesne görevindedir:

Dağı başa *hōş geleni* kıduram. (21-a)

2. *+DUr* bildirme ekini alarak, yüklem ismi sıfatıyla bir yüklem görevi yapar:

Sözümü *añlamayandır* gey delü. (37-b)

3. Yalın durumdaki *-(y)An*'lı geçici isim, bir kimseyi veya bir nesneyi temsil eder ve cümlede o kimsenin, o nesnenin yerini tutar:

Nefsümüzdür Tañrıdan bizi *koyan* (5-a)

Halqa baksañ, *hāsıl olan* ud ola (55-b)

Pes eşegi *götüren* ne beg ola (69-b)

4. İsim tamlamasına giren *-(y)An*'lı isim, tamlamanın tamlayan ögesini oluşturur:

Ağlayanuñ şoñ ucı gülmek-durur (76-a)

5. Süreklilik denilebilecek bir zaman ifadesi taşıyan *-(y)An*'lı sıfat-fiil, sıfat tamlaması içinde tamlanan ögesi olarak yer alır:

Mālı olan kişiye lāzım zekāt (79-b)

5.2. Görülen geçmiş zaman sıfat-fiili: -dUK

Kullanılış sahasına hemen hemen daima iyelik ekli şekilleri ile çıkan bir sıfat-fiil ekidir. Ekteki yaygınlığa rağmen, Türkçede sıfat olarak kullanımı pek seyrek. Metnimizdeki örnekleri ve bu örneklerdeki fonksiyonları şunlardır:

1. İsim olan sıfat-fiilde iyelikli çekimi ile cümlede özne görevinde kullanılır:

Ne dirisem *didüğüm* ol dem olur (28-b)

Hıç bilür misin ki nedür *didüğün*

Ağudur, şekker degüldür *yidüğün*. (42)

2. +*DUr* bildirme ekini alarak, yüklem ismi sıfatıyla bir yüklem görevi yapar:

Cümle vaktde *yidüğündür* şadağa (33-a)

3. İsim tamlamasında tamlayan veya tamlanan öge olarak yer alır:

Söylemez *söyledüğüñ* sözi delü (40-b)

Çamumuzun *varduğı* bir yir durur (73-b)

4. İyelikli bir ad olarak sıfat tamlamasında tamlanan göreviyle bir sıfat gibi kullanılır:

Nağ (u) nesic *bizedüğüñ* tenlere (43-a)

ZARF-FİİL (Gerundium)

Zarf-fiiller, fiillerin zarf şekilleridir, çekim eki almazlar; bu sebeple çekimli fiile dönüşmeleri mümkün olmayan gramer öğeleridir. Metnimizde tespit edebildiğimiz zarf-fiilleri aşağıda sunuyoruz:

6.1. Hâl zarf-fiilleri

6.1.1. -A

-A zarf-fiil eki, tek başına veya bir esas fiille bir yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiillerde kullanılır:

Yöridürüz tağ u taş, dere *geze* (61-b)

Çamulardan *arta* *turur* atlarum (26-a)

6.1.2. -i

“-i” zarf-fiil eki, sadece bir yerde geçmektedir. Burada yeterlilik fiilinin olumsuzunda kullanılmıştır:

Sağa binmiş, sen görimezsın anı (58-b)

6.1.3. -yU

Dudak uyumuna girmeyen bu zarf-fiil eki, hem tek başına hem tekrarlanarak hem de birleşik fiilde kullanılmaktadır:

İlteler seni *süriyü süriyü*,

Çomayalar kim varasın *yöriyü*. (49)

Oğrayu geldi yolu bir dervîşe (11-a)

6.2. Zaman zarf-fiilleri

6.2.1. -icek

Dudak uyumuna girmeyen eklerdendir. Eski Türkçede ve bugün yazı dilimizde mevcut değildir. Ek, -(y)*IncA* anlamını ifade etmektedir:

Göriccek sultân selâm virdi aña (13-a)

Beglerimi *göriccek* sevinürem (27-b)

6.2.2. -yicegez

Bu da Eski Türkçede ve bugünkü yazı dilinde mevcut olmayan –(y)*IncA* anlamında kullanılmış bir ektir. –(y)*IcAK* ekinin genişletilmiş

şekli olmalıdır. Dudak uyumuna tabi olmayan ek, Eski Anadolu Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi metnimizde de seyrek kullanılır. Tek yerde geçmektedir:

Gelünüz ! *diyicegez* yüz biñ gelür (28-a)

6.3. Bağlama zarf-fiilleri

6.3.1. –Up

İki fiili birbirine bağlar. İlk fiilin yapılmasından hemen sonra ikinci fiilin yapıldığını veya yapılacağını anlatır. Ünlüsü devamlı *dar-yuvarlak* olan ek, dudak uyumuna girmez:

Yig görüp kendüñi, hõr gördüğ bizi (17-b)

Kimseneñ yok, *gelüp* anda yitesin (32-b)

Cümle a‘ zâñ *toprağ olup* çüriye (46-a)

Şunu *añup* ‘aqluñı dir başuña (57-a)

Şöyle kim *miskîn olup* bizden kaçar (65-b)

6.3.2. –UbAn

-(y)Up ekinin genişletilmiş şeklidir. Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik bir zarf-fiili olan ek, bugün kullanılmamaktadır. Düz ünlülü fiil kök veya gövdesinde dudak uyumuna tabi olmaz:

Cân kulağın tütuban anlarısañ (6-b)

Gülüben derviş dir ki: iy paşa (39-a)

ABSTRACT

Old Anatolian Turkish, which is the historical form of Turkey Turkish, developing the utmost group of the Turkish world is the most known and old literary language. To clue the problematic topics of the Turkish language, before all else Turkey Turkish, the Old Anatolian Turkish area must known with details. In this context, it is extremely important to work about grammar topics from this period. From this conception we want to discuss Şeyyâd Hamza's work, who is one of the oldest poets of Old Anatolian Turkish. We took up the verbs in Şeyyâd Hamza's Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd mesnevi. From all directions, the verbs and grammar items, the poem reflects the characteristic properties of Old Anatolian Turkish.

Key Words : Old Anatolian Turkish, Şeyyâd Hamza, Mesnevi of Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd, verbs